

Л. В. СОЛДАТЕНКО

Пам'ятки раннього палеоліту Угорщини

Вітчизняні дослідники палеоліту Східної Європи завжди жваво цікавилися діяльністю їх колег у сусідніх країнах. Інтерес цей ще більше зріс після відкриття в західних районах СРСР палеолітичних пам'яток, що заповнюють прогалину між східноєвропейськими і центральноєвропейськими комплексами. Йдеться, насамперед, про палеолітичні дослідження в Закарпатській області.

До недавнього часу ця область являла собою по суті «білу пляму» на археологічній карті палеоліту Європейської частини Радянського Союзу. Цілеспрямовані пошуки і дослідження палеолітичних пам'яток розпочалися тут після створення постійної Закарпатської палеолітичної експедиції під керівництвом В. М. Гладиліна. З того часу в Закарпатті виявлено велику кількість палеолітичних пам'яток різного часу¹, значну частину яких становлять ранньопалеолітичні стоянки, що належать до ашельської і мустьєрської епох. Найважливіша серед них — багат шарове ранньопалеолітичне місцезнаходження в каменедобувному кар'єрі поблизу селища Королеве Виноградівського району. Це перша і поки що єдина в Європейській частині СРСР стратифікована пам'ятка відкритого типу часу ашель—мустьє. Тут, у товщі четвертинних суглинків, розділених п'ятьма викопними грунтами, виявлено сім культурних горизонтів, що відповідають семи послідовним періодам проживання первісних людей. Три нижніх горизонти належать до ашельської епохи, чотири верхніх — до мустьєрського часу. Порівняно велика кількість культурних горизонтів та їх чітко стратифіковане залягання дають змогу розглядати Королівське ранньопалеолітичне місцезнаходження як опорне для вивчення раннього палеоліту не тільки Закарпаття, але й Центральної Європи в цілому².

Вивчення цієї пам'ятки відкриває перспективу для глибокого дослідження ранньопалеолітичної проблематики центральноєвропейського регіону радянськими спеціалістами, які набули великого досвіду в галузі культурного розчленування пам'яток. Центральнона Європа давно вже розглядається як один з вірогідних, поряд з Кавказом³, центрів розселення найдавніших колективів на території нашої країни⁴.

¹ *Сова П. П.* Палеолітичні місцезнаходження в Ужгороді.— *Археологія*, 1959, т. 17; *Гладилін В. Н., Смирнов С. В.* Закарпатская палеолитическая экспедиция.— *АО* 1969 г. М., 1970; *Гладилін В. Н., Солдатенко Л. В., Моця А. П.* Закарпатская палеолитическая экспедиция.— *АО* 1974 г. М., 1975; *Гладилін В. Н., Солдатенко Л. В., Моця А. П., Ткаченко В. И.* Закарпатская палеолитическая экспедиция.— *АО* 1975 г. М., 1976.

² *Гладилін В. Н., Солдатенко Л. В., Моця А. П.* Закарпатская палеолитическая экспедиция.— *АО* 1974 г.; *Гладилін В. Н., Солдатенко Л. В., Моця А. П., Ткаченко В. И.* Закарпатская палеолитическая экспедиция.— *АО* 1975 г.

³ *Бибииков С. Н.* О южных путях заселения Восточной Европы в эпоху древнего палеолита.— В сб.: *Четвертинный период*, вып. 13—15. К., 1961.

⁴ *Гладилін В. Н.* Проблемы раннего палеолита Восточной Европы. К., 1976, с. 128—152.

Велике значення в зв'язку з цим мають знахідки в Угорській Народній Республіці, де відомо ряд першокласних пам'яток домустерського і мустьерського часу.

Всього п'ятнадцять років тому домустерська епоха в Угорщині була представлена лише однією і до того ж позбавленою геологічного обґрунтування знахідкою: ручним рубилом з м. Мішкольца⁵.

1962 р. поблизу Будапешта М. Печі відкрив травертинову стоянку Вертешсоллеш, де натрапив на кісткові залишки давньої людини, багату галькову індустрію, вогнища, фауну. В результаті розкопок Л. Вертеш встановив, що місцезнаходження датується внутрішньоміндельським інтерстадіалом⁶. Зараз Вертешсоллеш по праву вважається однією з найдавніших пам'яток у Центральній Європі. На жаль, є тільки попередні повідомлення про роботи на стоянці, на підставі яких важко дати розширену характеристику матеріалу.

В зв'язку з цими дослідженнями варто нагадати про знахідки, виявлені в 30-х роках О. Кадічем у гроті Буда-Варгедь поблизу Будапешта. Знайдені тут вироби не привернули в свій час уваги, і тому вони не зайняли свого місця в зведеннях матеріалів палеоліту Угорщини. Л. Вертеш в пошуках аналогій виробам з Вертешсоллеша перший звернув увагу на матеріали з гроту поблизу Будапешта і, враховуючи велику схожість у характері індустрії цих двох пам'яток, запропонував для неї назву Буда-індустрія⁷.

Якщо ашельська епоха на території Угорської Народної Республіки тільки починає вимальовуватись, то більш пізні, мустьерські знахідки відомі тут здавна і представлені яскравими пам'ятками.

Результати досліджень, присвячених мустье Угорщини, висвітлені в узагальнюючих працях М. Габорі і Л. Вертеша⁸. Найбільш важливим у науковому плані мустьерським місцезнаходженням присвячені монографії О. Кадіча, Л. Вертеша, В. Габорі-Чанк⁹, що узагальнюють результати комплексних досліджень відповідних пам'яток. Крім характеристики археологічного матеріалу, в них так само повно опубліковані дані палеоботаніки, геології, палеонтології.

Перша на території Угорщини мустьерська пам'ятка — стоянка Тата — була відкрита в 1909 р. відомим палеонтологом Т. Кормошем і досліджувалась ним же в 1910 і 1913 рр.¹⁰. У 1958 р. роботи на місцезнаходженні відновились під керівництвом Л. Вертеша¹¹.

Стоянка містилась в печері на травертиновій вершині гори Кальварія, на околицях м. Тата, за 60 км від Будапешта. Печера мала вигляд овальної порожнини довжиною 10 м і шириною 6,5 м, обмеженої вертикальними скелястими стінами. На час розкопок вона була цілком заповнена четвертинними відкладами. Зразу ж під стелею починався шар піску, потужність якого в окремих місцях досягала 1 м.

⁵ Herman O. Der paläolithische Fund von Miskols.— Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft. Wien, S. 23.

⁶ Kretzoi M., Vertes L. Upper Biharian (Intermindel) Pebbleindustry occupation site in Western Hungary.— Current Anthropology, 1965, 6.

⁷ Kretzoi M., Vertes L. Die Ausgrabungen der Mindelzeitlichen (Biharien) Urmenschen-siedlung in Vertesszöllös.— Acta Geologica Hungarica, 1964, s. 313—317.

⁸ Gabori M. Regionale Verbreitung paläolithischen Kulturen Ungarns.— AAH, t. 21, 1969, s. 155—165; Gabori M. 25 Jahre Paläolithforschung in Ungarn (1945—1969).— AAH, t. 21, 1970, s. 351—364; Vertes L. Das Mousterien in Ungarn, Eiszeitalter und Gegenwart, 1960, 11.

⁹ Kadice O. Die Subatyuk — Höhle bei Cserepfalu.— Geologica Hungarica, ser. Palaeontologica, 14. Budapest, 1940; Vertes L. Tata — eine mittelpaläolithische travertin — Siedlung in Ungarn. Budapest, 1964; Gabori-Csank V. La station du paleolithique moyen d'Erd-Hongrie. Budapest, 1968.

¹⁰ Kormos T. Die paläolithische Ansiedlung bei Tata.— Jahrbuch der Kgl. Ung. Geol. Anst., 20, 1912.

¹¹ Vertes L. Tata ...

Нижче, на підлозі, лежав шар суглинку товщиною від 0,10 м до 0,45 м. В ньому й було знайдено культурні залишки.

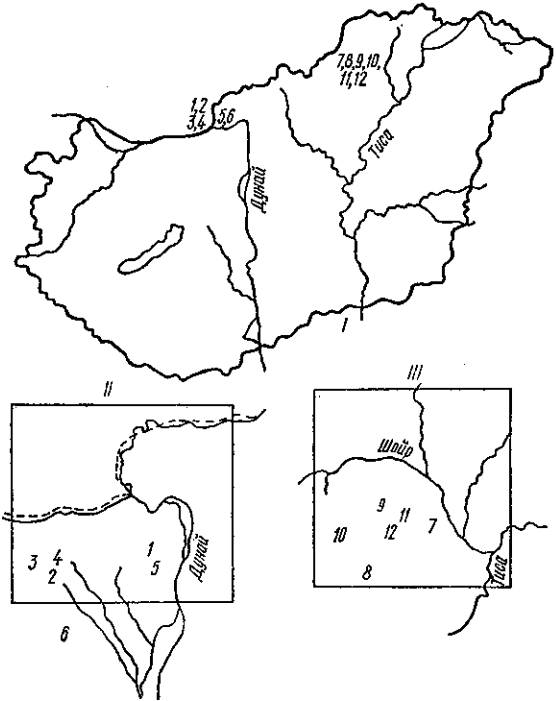
На відкритій площі вдалося простежити сліди трьох вогнищ, навколо яких спостерігалась найбільша концентрація крем'яних виробів. Плями від вогнищ розташовувались приблизно на одній лінії в місці найбільшої ширини печери. Деревне вугілля з них лежало безпосередньо на поверхні вапнякового туфу, залишки третього вогнища виявлені на 6—8 см нижче поверхні лесоподібного суглинку, в його товщі. Це свідчення того, що первісні люди жили в печері протягом всього періоду нагромадження суглинку¹².

Палеоботанічні аналізи пилку і деревного вугілля з культурного шару дають змогу реконструювати рослинність цього періоду. В той час тут росли такі хвойні й листяні породи, як сосна звичайна, смерека, ясен, дуб, бересклет, модрина-ялина. Великою кількістю залишків представлена береза. З трав'янистих порід трапляється плаун.

Фауна стоянки налічує 36 видів. Численними є кістки коня, мамонта, шерстистого носорога, печерного ведмедя, печерної гієни. Сполучення в одному комплексі холодолюбних (мамонт, шерстистий носорог, штейнхеймський кінь, європейський осел) і теплолюбних видів (гризуни) пояснюється своєрідним мікрокліматом цього району¹³.

За даними флори і малакофауни клімат під час існування стоянки був помірно континентальним з меншою кількістю опадів, ніж у наші дні, і нижчою річною температурою порівняно з сучасною. Ці показники властиві для початкової стадії вюрмського обледеніння (вюрм 1)¹⁴.

На основі фауністичних залишків угорські спеціалісти виділяють в місцевому палеоліті ряд кліматичних фаз. Так, печерний ведмідь на цій території з'являється в рісс-вюрмському інтергляціалі і вже в кінці його, у вюрмі 1 та інтерстадіалі вюрм 1/2 досягає найбільшої чисельності. Зникає він у вюрмі 2¹⁵. Європейський осел, поява якого припадає на час похолодання в Угорщині, невідомий пізніше вюрму 1. Зникає також в інтерстадіалі вюрм 1/2 гігантський олень¹⁶.

Карта ранньопалеолітичних пам'яток Угорщини (за М. Габорі), I — загальна схема розташування пам'яток; II — ранній палеоліт Задунав'я; III — ранній палеоліт Бюккських гір:

1 — Вертешсолеш; 2 — Тата; 3 — Селім; 4 — Кішкевей; 5 — Ерді; 6 — Пергейедь; 7 — Мішкольд; 8 — Шубалюк; 9 — Кечешгалья; 10 — Шойомкут; 11 — Ламбрехт; 12 — Болловейд.

¹² Vertes L. Tata., s. 136.

¹³ Ibidem, s. 105—126.

¹⁴ Ibidem, s. 83—86.

¹⁵ Vertes L. Die Rolle des Höhlenbären im ungarischen Paläolithikum.— Quartär, N 10—11, 1958—59, S. 151—169.

¹⁶ Vertes L. Das Mousterien in Ungarn., S. 23.

Фауна Тати належить до четвертої, однойменної фази, що характеризується більш сухим і холодним кліматом¹⁷. Таким чином, і фауністичні матеріали вказують на той же вік — вюрм I.

Наявні радіовуглецеві дати культурного шару помітно розрізняються: GrO 2538—50 000 2500 років і GRN 3023—33 600±1100 років¹⁸. Імовірною здається перша з них. Вона узгоджується з віком, встановленим на основі археологічних, палеоботанічних і палеонтологічних даних.

В процесі роботи було зібрано більше 2300 кам'яних знарядь. За сировину правили в основному кремій і кварцит. Переважала крем'яна галька — 58,6%. Нуклеуси відносно нечисленні (64 екз.) і невиразні. В більшості випадків це однібічні і двобічні дископодібні ядрища. За матеріалами Л. Вертеша, колекція включає 21 леваллуазький нуклеус, проте зображені на ілюстраціях зразки мають вигляд типових дископодібних¹⁹. Незначна чисельність нуклеусів пояснюється своєрідністю техніки первинного розщеплення в Таті. Крем'яну гальку найчастіше розколювали на три частини, отримуючи при цьому два зовнішніх сегменти і один внутрішній відщеп у вигляді «цитрусової дольки», які й використовувались потім як заготовки для знарядь.

Пластини досить рідкі. Індекс підправки ударних площадок сколів також невисокий — 25,3%, що, найімовірніше, теж зумовлено технікою розколювання галькової сировини. У більшості сколів відбивна площадка була вкрита кіркою.

Колекція знарядь налічує понад 2000 екз. Розміри їх в середньому не перевищують 5 см. Більше 40% виготовлено в техніці двобічної обробки. Переважає східчаста ретуш, нанесена в основному зі спинки сколу; є також вироби з ретушшю на черевці.

Для класифікації знарядь Тати Л. Вертеш використав типо-лист Ф. Борда. Однак, враховуючи своєрідність матеріалу, йому довелося внести ряд доповнень у французьку схему. Так, в списку знарядь з'явилися специфічні форми — скребла «Тата» і у вигляді «цитрусових дольок»²⁰.

Основна маса знарядь представлена скреблами (52%). На першому місці серед них стоїть специфічний тип — вироби, що мають форму «цитрусових дольок» — 231 екз. (9,96%). Найчастіше скребла сегментоподібні, їх спинка зберігає залишки жовнової кірки. Залежно від форми робочих країв, їх розміщення і обробки, вони поділяються на прямі, опуклі, ввігнуті, кутові, альтернативні, зубчасті²¹. Наступне місце за кількістю виробів займають прості опуклі скребла — 201 екз. (8,57%) і прямі — 166 екз. (7,16%).

Так звані скребла «Тата», вперше виділений тип знарядь, теж досить численні — 136 екз. (5,86%). Вони двобічно оброблені, виготовлені переважно з гальки. З одного боку на неї суцільно нанесені грубі сколи з ретушуванням робочого краю; протилежний бік, як правило, зберігав залишки кірки, оброблялась тільки прилегла до робочого краю ділянка.

Значною кількістю зразків представлені кутові скребла — 78 екз. (3,36%), двобічні — 75 екз. (3,24%) і альтернативні — 57 екз. (2,46%). Поперечні і скребла з потоншеною спинкою поодинокі.

В окрему групу, непередбачену типо-листом Ф. Борда, виділені скребла-ножі — 144 екз. (6,21%). Основні ознаки для виділення зна-

¹⁷ Gabori-Csank V. La station..., p. 96.

¹⁸ Vertes L. Tata..., s. 35—36.

¹⁹ Ibidem, Taf. XXVIII.

²⁰ Ibidem, s. 177.

²¹ Ibidem, s. 155—156, taf. XVII.

рядь цього типу — двобічна обробка, гострі ріжучі леза. Один або обидва кінці робочого краю оформлювались у вигляді вістря.

Мустьєрські гостроконечники для Тати нехарактерні. Процент їх досить низький — 2,07% (48 екз.). В колекції є також тейякські гостроконечники²².

Група зубчасто-виімчастих виробів порівняно невелика (6,82%) і представлена маловиразними зразками. В списку знярядь є рубила і грубі рубальні знаряддя (чопери і чопінги). Судячи з ілюстрацій — це нетипові форми²³ і, можливо, в дійсності є нуклеусами. Пізньопалеолітичні типи — скребки (64 екз.), різці (109 екз.), свердла (58 екз.) складають 10,01%.

На жаль, важко сказати ще щось про техніку первинного розщеплення і типологію комплексу. Оpubлікований матеріал має прогалини і неточності. Не завжди допомагають розібратись в ньому й ілюстрації. Однак з наявних даних можна відзначити деякі характерні риси індустрії стоянки Тата. Вона характеризується своєрідним вибором сировини — дрібної крем'яної гальки, що багато в чому визначило специфіку первинного розколювання. Індустрію можна кваліфікувати як нелеваллуазьку (індекс леваллуа — 1,84%), непластинчасту (індекс пластин — 15,43%), нефасетовану (індекс підправки ударних площадок — 25,3%). Розміри знарядь в середньому — до 5 см, в колекції переважають скребла, серед яких є специфічні форми («Тата» і «цитрусові дольки»).

Крім кам'яних виробів, у печері знайдені кістяні: «чуринга», «амулет», коваделки, пластини з зубів мамонта.

«Чуринга» мала вигляд овального предмета з пластини зуба мамонта довжиною 11 см і шириною 5,5 см. На поверхні збереглися сліди червоної вохри. «Амулет» округлої форми, виготовлений з *Nummulites perforatus*. Його діаметр — 21 мм. З одного боку можна побачити хрестоподібну нарізку, протилежний бік гладкий, не має зображень.

В ході робіт зібрано вісім кістяних коваделок, поверхня яких була вкрита характерними вм'ятинами і подряпинами²⁴.

Під час розкопок 1958—1959 рр. у печері Тата в різних місцях на схилі гори Кальварія на відстані 5—10 м від основного місцезнаходження виявили ще два печерних пункти з культурними залишками. Знайдені тут кам'яні вироби аналогічні матеріалам основного місцезнаходження. Л. Вертеш не виключає можливості того, що в мустьєрську епоху в травертинах гори Кальварії було кілька печер, заселених людьми²⁵.

За 10 км від Тати, в районі м. Бангіда, в тріасових вапняках гори Кехегі розміщена печера Селім, відкрита і досліджувана в 30-ті роки І. Гаалем²⁶. Археологічний матеріал концентрувався в п'яти шарах (А, В, С, Д, Е), загальна потужність яких досягала 12,5 м. Чотири верхні горизонти дали пізньопалеолітичні знахідки. Нижній шар Е був розділений на п'ять горизонтів (Е₁—Е₅). Мустьєрські вироби походили з базальної (Е₅) і верхньої (Е₁) частини відкладів. На жаль, флора і фауна цього шару оброблялись без відповідного розподілу на горизонти. Рослинні залишки належать хвойним (деякі види сосни?) і листяним (мабуть, дуб, ясен) породам. Кістки тварин свідчать про наявність печерного ведмеда (91%), оленя (0,5%), гієни

²² Vertes L. Tata..., s. 144, Taf. IX.

²³ Ibidem, s. 170—171, Taf. XXV, XXVI.

²⁴ Ibidem, s. 139—140, Taf. V—VIII.

²⁵ Ibidem, s. 137.

²⁶ Gaal I. Ausgrabung in der Szelim—Höhle bei Banhida.—Termtud. Köz. 67, 1935.

(0,5%). Таке співвідношення кісток дає змогу датувати шар вюрмом 1²⁷.

Мустьєрська колекція опублікована вибірково, без зазначення загальної кількості виробів і їх техніко-типологічної характеристики. Для виготовлення знарядь використовували кремій, роговик, кварцит. З описів Л. Вертеша індустрія постає як нелеваллуазька, непластинчаста, нефасетована, з невеликою кількістю двобічно оброблених форм²⁸. Розміри знарядь в середньому до 5 см.

Основна маса знарядь цього комплексу — скребла. Вони репрезентовані звичайними прямими і опуклими, двобічними, кутовими, ввігнутими зразками. Найвні й такі специфічні форми, як скребла «Тата», у вигляді «цитрусових дольок».

На північний захід від Будапешта, за 60 км від Тати на околицях с. Чобанки розташована печерна стоянка Кішкевей. Вона була відкрита в кінці XIX ст., досліджувалась Й. Гіллебрандом в 1912—1914 рр. і Л. Вертешем у 50-х роках²⁹.

Печера мала 25 м довжини і від 4 до 10 м ширини. В її заповненні простежено п'ять геологічних шарів: 1 — сучасний гумусний шар; 2 — жовто-сірий суглинок; 3 — жовтий суглинок з вапняковим щебенем; 4 — суглинок коричневого кольору з дрібним вапняковим щебенем; 5 — жовтий пластичний суглинок.

Мустьєрські знахідки пов'язані з базальною частиною четвертого шару, флора якого невідома. Фауністичні залишки вказують на те, що головна роль серед тварин належала в цей час печерному ведмедю. Поряд з ним досить поширеною була печерна гієна.

За результатами літологічних аналізів шар датується вюрмом 1/2. Цю дату підтверджують і дані фауни — переважає печерний ведмідь³⁰.

Колекція кам'яних виробів має 17 знарядь і 60 відщепів. Серед перших домінують скребла. Більша частина їх виготовлена з кварцитових і крем'яних гальок. Розміри знарядь невеликі — в середньому до 5 см. Привертають увагу скребла «Тата», у вигляді «цитрусових дольок», кутові, двобічні³¹.

1961 р. у районі Будапешта, приблизно за 25 км від міського центру, відкрили першу і поки що єдину на території Угорщини мустьєрську стоянку під відкритим небом — Ерд. Вона розміщена на низькому вапняковому плато у верхів'ях двох розташованих поруч долин³².

Розкопки проводила в 1963—1964 рр. В. Габорі-Чанк. Була розкрита площа в 214 кв. м. на глибину 4 м.

Стратиграфія стоянки: 1 — лесоподібний суглинок; 2 — вапнякові щебеневі відклади коричневого кольору, з сіруватим відтінком у нижній частині; в цьому шарі виявлена основна маса археологічних знахідок — верхній культурний горизонт; 3 — стерильний шар піску сірого кольору з частішими, ніж у верхньому, включеннями щебеню, товщина його — до 20 см; 4 — сіро-жовтий ґрунт з крихким, ніздрюватим щебенем, що залягав безпосередньо на скелі. З цим шаром пов'язаний другий культурний горизонт³³. Потужність верхнього культурного шару досягала 80—100 см. Він був розділений на п'ять горизонтів, в кожному з яких простежувались вогнища і великі скупчення кісток тварин, що, певно, входили в конструкції житлових споруд.

²⁷ Vertes L. Die archäologische Funde der Szelim — Höhle. — AAN, 1958, N 9, s. 12.

²⁸ Ibidem, s. 10, ill. 1.

²⁹ Hillebrand J. Ergebnisse der in der Kiskevelyhöhle im Jahre 1912 vorgenommenen Grabungen. — Barlangkutatas, 1, 1913; Vertes L. Das Mousterien., s. 37.

³⁰ Vertes L. Das Mousterien., s. 37.

³¹ Ibidem, ill. 1, 2, 3.

³² Gabori-Csank V. La station..., p. 9—10.

³³ Ibidem., p. 12.

Рослинність в Ерд представлена модриною-ялиною, сосною, березою. Серед фауністичних залишків вдалося визначити 45 видів, серед яких різко переважав печерний ведмідь. У нижньому культурному шарі майже зовсім відсутні холодолюбні тварини, проте у верхньому вони виявлені у великій кількості: песець, північний олень, гірський козел, європейський осел.

Згідно з палінологічними даними нижній культурний шар стоянки Ерд належить до рісс-вюрмського міжльодовиков'я, що характеризується помірним кліматом і поширенням хвойних та листяних лісів. Перевага у верхньому культурному шарі залишків модрини-ялини свідчить про більш холодний кліматичний режим, що і дає змогу датувати його вюрмом I³⁴.

З цими даними цілком узгоджуються палеозоологічні, які відтворюють таку ж природну обстановку існування стоянки.

Два культурні горизонти верхнього шару мають радіовуглецеві дати: GXO — 200- > 38 100 (горизонт д); GrN — 4443-35 300 ± 900 (горизонт д); GrN — 4444-44 300 ± 1400 (горизонт е).

В. Габорі-Чанк зауважує, що визначення віку радіокарбонним способом досить складне і до нього слід ставитись обережно. Разом з тим вона допускає такі дати для верхнього культурного шару³⁵.

Археологічний матеріал обох шарів повністю однорідний, тому і характеризується в цілому. Сировиною для виготовлення знарядь була здебільшого кварцитога галька, траплялися також халцедон і опал. Специфічна техніка розщеплення каменю тут нагадує застосовувану в Таті. На стоянці Ерд так само гальку розколювали на кілька частин — «дольок». В. Габорі-Чанк виділяє два способи: перший, найпростіший, є аналогічним техніці розколювання в Таті — розчленування жовна на три частини; другий, дещо ускладнений, давав чотирип'ять відщепів. Найчастіший вид останніх — внутрішній відщеп (зрізана «долька»). Дослідниця вважає, що кожен відщеп являв собою заготовку для певного типу знарядь.

Нуклеуси репрезентовані незначною кількістю (59 екз.). Більшість з них однібічні дископодібні. Тильні поверхні їх вкриті кіркою, робочі — підріамідалні. Двобічні дископодібні і нуклеуси паралельного сколювання досить рідкі. Пластини в комплексі майже повністю відсутні.

Відщепи найчастіше не мали відбивної площадки. Тому в більшості випадків важко визначити напрямок удару під час сколювання. Наявні площадки майже завжди покриті кіркою. Індекс фасетування для Ерд — 0³⁶.

Колекція знарядь включає 800 предметів. Розміри їх в середньому до 5 см. В індустрії Ерд немає типових двобічно оброблених форм. Більшість знарядь ретушовано зі спинки, рідше — на черевці. Між видами ретуші переважає така, що нагадує неправильну лускову. В. Габорі-Чанк називає її «ретушю на кварциті»³⁷.

Найчисленнішу групу становлять скребла (65,5%). Більшість з них — звичайні опуклі — 139 екз. (17,61%) і прями — 92 екз. (11,65%). Високий процент скребел цього типу зумовлювався характером розщеплювання гальки, відсутністю відбивної площадки, неможливістю визначити напрямок удару сколювання. На другому місці за кількістю знахідок стоять поперечні опуклі — 51 екз. (6,46%), звичайні ввігнуті і подвійні прямо-ввігнуті — по 46 екз. (5,83%) і нарешті група кутових —

³⁴ Gabori-Csank V. La station..., p. 39---55.

³⁵ Ibidem, p. 107.

³⁶ Ibidem, p. 166.

³⁷ Ibidem, p. 166.

44 екз. (5,57%). В колекції наявні окремі скребла типу Кіна і напів-Кіна³⁸.

Гостроконечники відсутні. Зубчато-виїмчасті форми, за спостереженнями В. Габорі-Чанк, репрезентовані незначною кількістю зразків і є нетиповими для індустрії³⁹. Однак навряд чи такий висновок беззаперечний. Судячи з ілюстрацій, в Ерд трапляється досить багато зубчастих знарядь⁴⁰. Мабуть, своєрідна «неправильна лускова» ретуш (за В. Габорі-Чанк) і зубчастість для індустрії Ерд — явище одного порядку.

Характерні для комплексу чопери. Вони поділяються на дві групи: 1) знаряддя, виготовлені з гальки; робочий край їх підретушований, тому вони часто нагадують опуклі скребла; 2) знаряддя з гальки, розколотої на дві частини⁴¹.

Верхньопалеолітична група складає невисокий процент — 8,23%. Найбільш численні в ній скребки — 18 екз. (2,28%).

Таким чином, індустрію стоянки можна розцінювати як нелеваллуазьку (індекс леваллуа — 1,06%), нефасетовану (індекс підправки ударних площадок — 0), непластинчасту (індекс пластин наближається до 0). Крім того, слід відзначити своєрідну техніку розщеплювання, відсутність двобічних форм і гостроконечників і, напевне, високий процент зубчастих форм.

На схід від Дунаю, в Бюккських горах розташована друга група мустьєрських пам'яток Угорщини. В південно-західній частині цього гірського масиву на околицях с. Черепфалу, поблизу м. Егера, в 30-х роках проводились дослідження печери Шубалюк. Під час розкопок О. Кадіч виявив тут два різночасних культурних шари, кожен з яких містив рослинні і фауністичні залишки, кам'яні й кістяні вироби⁴².

В нижньому культурному горизонті, що залягав у яскраво забарвлених суглинках, знайдено деревне вугілля, здебільшого від листяних порід, які зростали в цьому районі в період першого заселення печери людиною (модрина-ялина, граб, скупія, сумах).

Тваринний світ навколишніх лісів відповідно до остеологічних матеріалів представлений гірським козлом, печерним і бурим ведмедем, вовком, лисицею, печерною гієною, печерним левом, сарною, носорогом, червоним вовком. Різко переважає гірський козел.

Згідно з рослинними і фауністичними даними клімат на першому етапі заселення печери був помірним, вологим і відповідав умовам рісс-вюрмського міжльодовиків'я⁴³.

Колекція археологічних знахідок нижнього шару складається з роговикових, крем'яних, рідше обсидіанових виробів.

Базуючись на тих нечисленних даних, які містяться у публікаціях, індустрію нижнього шару печери Шубалюк можна кваліфікувати як нелеваллуазьку, непластинчасту (індекс пластин — 5,5%), нефасетовану (індекс підправки ударних площадок — 26%)⁴⁴. В шарі зібрано близько 200 знарядь. Розміри їх в середньому більше 5 см. Частина знарядь виготовлена в техніці двобічної обробки (8,6%). Найчастіше вироби ретушувались з боку спинки. Переважає лускова ретуш.

В типологічному наборі панують скребла — 50%. На першому місці — подвійні зразки, виготовлені з пластинчастих відщепів (28 екз.), на другому — звичайні прямі і конвергентні (по 9 екз.), на третьому —

³⁸ *Gabori-Csank V. La station...*, tabl. XXII—XXXIV.

³⁹ *Ibidem*, p. 154.

⁴⁰ *Ibidem*, tabl. XXII—XXXIV.

⁴¹ *Ibidem*, p. 156, tabl. XIII.

⁴² *Kadic O. Die Subalyuk-Höhle...*, s. 250.

⁴³ *Ibidem*, s. 230—348.

⁴⁴ *Vertes L. Das Mousterien...*, s. 24.

кутові (8 екз.). Судячи з ілюстрацій, в нижньому шарі Шубалюк значною кількістю екземплярів представлені скребла з площадкою для упору. Знаряддя цього типу трикутної чи трапецієподібної форми з прямим робочим краєм дістали назву скребел типу Шубалюк ⁴⁵.

Наступний, досить численний тип виробів — мустьєрські гостроконечники (20%), серед яких привертають увагу видовжені підтрикутні зразки.

Зубчато-виїмчасті форми в шарі поодинокі. Також нечисленна і пізньопалеолітична група знарядь (скребки, різці, проколки).

Другому періоду заселення печери відповідає верхній культурний шар, пов'язаний з жовто-сірими суглинками, що містять велику кількість вапнякового щебеню. В період нагромадження цього шару проходили помітні зміни в природних умовах. Замість листяних лісів поширились більш холодолюбні хвойні, в складі яких різко переважає кедр європейський. З'явилися також нові види тварин — північний олень, велетенський олень, мамонт, бізон, шерстистий носоріг. Більшість залишків належить печерному ведмедю. Клімат стає сухішим і холоднішим порівняно з даними нижнього шару. Панування печерного ведмедя дає підставу датувати другий культурний шар печери Шубалюк вюрмом I ⁴⁶.

В процесі розкопок виявлено кісткові залишки неандертальців — дорослої жінки (нижня щелепа, хребці, колінні чашечки, кістки верхніх і нижніх кінцівок) та дитини (фрагментований череп, хребці, ребра, трубочасті кістки) ⁴⁷.

Знайдено понад 5000 кам'яних виробів. За сировину для знарядь правили крем'яні породи, кварцит, порфірит, обсидіан. Збільшується порівняно з нижнім шаром процент виробів, виготовлених з крем'яної гальки (нижній шар — 12,7%, верхній — 20,8%).

В списку знахідок є 9 нуклеусів: два «леваллузьких» (за даними Л. Вертеша) і сім мустьєрських дископодібних.

Пластини нечисленні. Невисокий і процент виробів з фасетованими ударними площадками (12%).

В комплексі більше 300 знарядь. Вони мають розміри в середньому до 5 см. Ретуш переважно східчаста. Збільшується кількість форм, виготовлених у техніці двобічної обробки (26,67%).

Типологічне ядро індустрії становлять скребла — 56%. Серед них — значні серії звичайних опуклих і прямих (30 і 20 екз.), подвійних (8 екз.), з потоншеною спинкою і конвергентних (по 12 екз.). У колекції є і такі специфічні типи, як скребла «Тата» і у вигляді «цитрусових дольок», що характерні для татського матеріалу ⁴⁸.

Гостроконечники виявлені в незначній кількості — 3,9%. В основному це нетипові і невиразні зразки, виконані не так старанно, як в нижньому шарі.

Зубчато-виїмчасті форми представлені помірною кількістю екземплярів.

Пізньопалеолітична група знарядь зростає порівняно з нижнім культурним шаром. Вона включає проколки (20 екз.), скребки (8 екз.), різці (6 екз.).

Отже, можна розглядати індустрію верхнього шару печери Шубалюк як нелеваллузьку, нефасетовану (індекс фасетування — 12%), непластинчасту (індекс пластин — 4%). В типологічному плані її характеризують невеликі розміри знарядь, значний процент виробів з двобічною обробкою, переважання скребел, наявність серед них

⁴⁵ *Narr K. J.* Alt- und mittelpaläolithische Funde aus Rheinischen Freilandstationen.— *Bonner Jahrbuch*, 151, 1951.

⁴⁶ *Kadic O.* Die Subalyuk-Höhle..., s. 230—348.

⁴⁷ *Ibidem*, s. 50—112.

⁴⁸ *Ibidem*, Taf. VI—VIII.

згаданих вище специфічних типів. Серед кістяних виробів в обох культурних горизонтах є вістря, пластини, «гудзики», оброблені уламки кісток⁴⁹.

За 2 км від печери Шубалюк розташована печерна стоянка Кечкешгалья, яка досліджувалась в 1932—1937 рр. О. Кадічем, М. Мотль, а в 1956 р.—Л. Вертешем⁵⁰. Четвертинні відклади товщиною 1,6 м розділені на п'ять горизонтів: 1 — сучасний гумусний шар; 2 — суглинок жовтого кольору; 3 — світло-коричневий суглинок з вапняковими включеннями; 4 — суглинок темно-сірий з вапняковим щебенем; 5 — суглинок червоно-бурого кольору, який залягав на скельній підлозі печери⁵¹.

Археологічні знахідки концентрувались у третьому і четвертому шарах. Рослинні залишки з них невідомі. В фауні першого, верхнього культурного горизонту різко переважає печерний ведмідь. Поряд з ним трапляються залишки велетенського і північного оленів та борсука. Горизонт, що залягає нижче, має той самий фауністичний набір, але з вищим процентом велетенського оленя.

Грунтуючись на цих і літологічних даних, можна зробити деякі висновки щодо кліматичного режиму. В період нагромадження третього шару з культурними залишками верхнього горизонту клімат був вологим. Четвертому геологічному шарові, що містить залишки другого культурного горизонту, відповідає більш холодний клімат. Перевага в обох шарах печерного ведмеда дає змогу датувати нижній культурний горизонт вюрмом 1, а верхній — вюрмом 1/2⁵². Археологічний матеріал цих двох горизонтів перемішаний в процесі розкопок. Частина знахідок належить до мустьє, частина — до пізнього палеоліту⁵³.

Мустьєрська колекція також неоднорідна. За спостереженнями Л. Вертеша, в ній наявні форми, що нагадують вироби з нижнього шару печери Шубалюк, і зняряддя, які знаходять аналогії у верхньому її шарі⁵⁴.

На півночі Бюккських гір, у долині Гаранда відкрита печерна стоянка Шойомкут. У 1942 р. тут працював О. Кадіч, в 1955 р.—Л. Вертеш⁵⁵. На глибині 1 м від сучасної поверхні під голоценовими відкладами залягав світло-жовтий суглинок з невеликою кількістю вапнякових уламків. Нижче був коричневий, світліший донизу суглинок з численними вапняковими уламками щебеню. Далі йшов шар червоно-бурого суглинку.

В нижній частині другого шару виявлено археологічні знахідки. На жаль, матеріали про флору і фауну з шару не опубліковані. Результати літологічних аналізів свідчать, що період відкладення другого шару характеризувався холодним континентальним кліматом, попередньо датованим вюрмом 1⁵⁶. Знайдено лише чотири предмети: два гостроконечники і два скребла. Як сировину використовували халцедон, роговик, кремій. Розміри знярядь — більше 5 см. Ретуш східчаста. Типологічно вироби нагадують зняряддя нижнього шару печери Шубалюк⁵⁷.

Крім цих місцезнаходжень, відомо ще три печерні стоянки, що

⁴⁹ *Kadic O.* Die Subaluyk-Höhle..., s. 156—160.

⁵⁰ *Kadic O.* Die Höhlen der Umgebung von Cserepfalu.— *Barlangkutatus*, 16, 1940; *Vertes L.* Das Mousterien..., s. 28.

⁵¹ *Vertes L.* Das Mousterien..., s. 26.

⁵² *Ibidem*, s. 28.

⁵³ *Ibidem*.

⁵⁴ *Ibidem*, ill. 1, 2, 3.

⁵⁵ *Kadic O.* Stand der ungarischen Höhlenforschung im Jahre 1942.— *Barlangvilag*, 13, 1943; *Vertes L.* Das Mousterien. s. 26.

⁵⁶ *Vertes L.* Das Mousterien..., s. 26.

⁵⁷ *Ibidem*, ill. 1.

дали мустьєрські знахідки: Ламбрехт, Болловейд в Бюккських горах і Пергейедь в горах Баконі на захід від Дунаю.

На підставі рослинних, фауністичних, літологічних даних горизонти, що містили мустьєрські матеріали, датуються так: Ламбрехт — рісс-вюрмський інтергляціал, Болловейд — інтерстадіал вюрм 1/2, Пергейедь — вюрм 1. Археологічні колекції цих пам'яток або змішані (Болловейд, Пергейедь) або ж надто невизначні (Ламбрехт) і характеризувати їх майже неможливо⁵⁸.

Як бачимо, мустьєрські пам'ятки Угорщини дуже неоднорідні. Тому само собою постає питання про локальні відмінності в мустьє цієї території. Ще в 30-ті роки мустьєрські пам'ятки Угорщини суто територіально були поділені на дві групи: пам'ятки Задунав'я та Бюккських гір⁵⁹. Такого ж принципу дотримуються вчені і в наші дні. Але він не може задовольнити нас сьогодні, коли питання про культурний поділ мустьєрських пам'яток посідає одне з центральних місць в палеолітознавстві.

В 60-ті роки, вивчаючи мустьєрські матеріали Франції і базуючись на техніко-типологічних і статистичних методах, Ф. Борд виділив ряд варіантів у мустьє Франції, розподіливши деякі з них на типи⁶⁰. Користуючись цією схемою, можна було простежити локальні відмінності і на інших територіях. Однак не завжди подібні роботи приносили бажані результати. Так, не вдалося розчленувати за французькою схемою мустьєрські пам'ятки Європейської частини СРСР, не кращими були справи і з центральноєвропейськими матеріалами. Досить своєрідні, в більшості випадків відмінні від французьких, мустьєрські комплекси цих територій не вміщалися в схему Ф. Борда.

Зовсім недавно запропонований новий підхід до культурного розчленування мустьєрських пам'яток Руської рівнини і Криму. В. М. Гладилін проводить підрозділ пам'яток на варіанти, враховуючи три хронологічно стійкі показники: розміри знарядь, ступінь застосування двобічної обробки, питому вагу зубчастих і виїмчастих знарядь. Далі кожен варіант ділиться на типи індустрії за усією сумою техніко-типологічних показників і з наголосом на специфічні форми та стійкі поєднання типів виробів⁶¹.

В мустьє Європейської частини СРСР виділено сім варіантів: мустьє двобічне, звичайне, зубчасте; мікромустьє двобічне, звичайне, зубчасте; мікромустьє зубчато-двобічне. В попередньому плані таке визначення було проведено і на матеріалах Центральної Європи, зокрема Угорщини⁶².

Базуючись на цих даних, спробуємо більш детально розглянути питання про пам'ятки таких варіантів і типів індустрії, що існували на території Угорщини.

Варіант мустьє двобічне: розміри знарядь в середньому більше 5 см, велика кількість двобічних форм — понад 5%, підпорядкована роль в інвентарі зубчато-виїмчастих форм. Всім цим вимогам задовольняють матеріали нижнього шару печери Шубалюк, які дають змогу виділити однойменний тип індустрії — тип Шубалюк, нижній шар. Можливо, до нього слід віднести і знахідки з печери Шойомкут та окремі знаряддя печери Кечкешгалья.

Варіант мікромустьє двобічне: знаряддя в середньому до 5 см, значною кількістю екземплярів представлені двобічно оброблені знаряддя (понад 5%), підлегле місце займають зубчато-виїмчасті форми. В цьому варіанті один тип індустрії — Тата. До нього належать

⁵⁸ Vertes L. Das Mousterien...

⁵⁹ Vertes L. Les monuments du Paleolithique et du Mesolithique en Hongrie, 1965.

⁶⁰ Bordes F. Mousterien Culturen in France.— Science, 134, 1961.

⁶¹ Гладилін В. Н. Указ. соч., с. 94.

⁶² Там же, с. 125.

матеріали Тати, верхнього шару печери Шубалюк, шару Є печери Селім, мустьєрські знахідки з Кішкевей і, мабуть, деякі знаряддя з Кечкешгалья.

Варіант мікромустье зубчасте: невеликі розміри знарядь — до 5 см, поодинокі двобічно оброблені вироби, переважають зубчато-виїмчасті форми. Якщо наведені вище спостереження щодо великої кількості зубчастих виробів в Ерді підтвердяться, то ця пам'ятка повинна належати до кола зубчастих індустрій на правах однойменного типу індустрії.

Запропонований підрозділ мустьєрських комплексів Угорщини є техніко-типологічним. В останні роки дослідники раннього палеоліту не обмежуються такими класифікаціями і йдуть далі, виділяючи конкретні історичні спільності — археологічні культури, області та зони⁶³ Є кілька визначень поняття «археологічна культура» для раннього палеоліту. Одне з них формулюється так: «Археологічні культури в мустьєрську епоху — це такі групи одночасних чи різночасних, але генетично пов'язаних пам'яток, які розташовані на одній порівняно невеликій території і мають значний ступінь схожості між собою в наборі виробів, передусім у специфічних формах і неповторюваних в інших комплексах сукупностей тих чи інших звичайних типів інвентаря, належачи до одного або кількох близьких типів індустрії єдиного варіанта»⁶⁴.

Якщо дотримуватись цього визначення, то можна говорити про існування на території Угорщини поки що однієї мустьєрської культури — татської, яка виділяється на основі однойменного типу індустрії і представлена 4 пам'ятками. Властиву їй індустрію слід характеризувати як нелеваллуазьку, непластинчасту, нефасетовану.

Наводимо для порівняння технічні індекси Тати і верхнього горизонту печери Шубалюк*.

Індекс леваллуа: Тата — 1,84%, Шубалюк, верхній шар — більше 4%; індекс пластин: Тата — 15,43%, Шубалюк, верхній шар — 4%; індекс підправки ударних площадок: Тата — 25,3%, Шубалюк, верхній шар — 12%. Значна кількість знарядь виготовлена в техніці двобічної обробки, індекс її такий: Тата — 40%, Шубалюк, верхній шар — 27,67%. При виготовленні знарядь в основному застосовувалась східча ретуш.

Розміри знарядь до 5 см. В типологічному наборі чітко переважають скребла (Тата — 52%, Шубалюк, верхній шар — 56%), серед яких скрізь наявні специфічні типи — скребла «Тата» і у вигляді «цитрусових дольок». Гостроконечники трапляються рідко (Тата — 2,07%, Шубалюк, верхній шар — 3,09%). Незначною кількістю зразків представлені й зубчато-виїмчасті форми.

Територіально ці пам'ятки розташовані теж недалеко одна від одної: Селім—Тата — 10 км, Кішкевей—Тата — 40 км, Шубалюк—Тата — приблизно 150 км⁶⁵.

Очевидно, з нагромадженням матеріалів мустье Угорщини й інші типи індустрії, що виділяються тут, переростуть у самостійні археологічні культури. Звичайно, мустье Угорщини не можна уявляти як ізольоване явище. Мустьєрські комплекси цієї території входили до більш широкої культурної спільності. Про це свідчать паралелі угорським матеріалам у мустьєрських пам'ятках сусідніх територій. Так, правомірним здається припущення Л. Вертеша про близькість індустрії типу Тата комплексам «мікронтініано», особливо знахід-

⁶³ Любин В. П. Мустьєрские культуры Кавказа.— Автореф. докт. дис. М., 1975.

⁶⁴ Гладилін В. Н. Указ. соч., с. 116.

* Ми не маємо технічних і типологічних даних з пам'яток Селім і Кішкевей.

⁶⁵ Vertes L. Tata..., s. 217.

кам з гроту Гуатарі в Італії. Тут, як і в Таті, сировиною була дрібна галька. Розміри знарядь в середньому — до 5 см, в колекції переважали скребла, серед яких великою серією представлені зразки у вигляді «цитрусових дольок»⁶⁶.

Окремі паралелі індустрії типу Тата простежуються в матеріалах пам'яток варіанта мікромустье двобічне на Руській рівнині і в Криму (Орел, Кіик-Коба — верхній шар; Заскельна — V—IV шар; грот Пролом, Вовчий грот — середній шар)⁶⁷.

Аналоги індустрії типу Шубалюк (нижній шар) відомі в Чехословаччині (Пшепостка, Шведов Стіл, Кульна, шар 7а).

Помітну схожість з шубалюкськими мають вироби другого мустьєрського шару Королівського місцезнаходження в Закарпатті. В індустрії нижнього шару Шубалюк, як і в другому горизонті Королевого, існувала нерозвинута техніка первинного розколювання: переважали нелеваллуазькі нуклеуси і сколи, досить рідко траплялись пластини. Індекс пластин порівняно низький: Шубалюк, нижній шар — 5,5%, Королеве, другий шар — 3%. Частина знарядь виготовлена за допомогою двобічної обробки: Шубалюк, нижній шар — 8%, Королеве, другий горизонт — 10,7%. Ретуш переважно лускова. Розміри виробів у середньому більше 5 см. Досить численні скребла (Шубалюк, нижній шар — 50%; Королеве, другий горизонт — 67,8%).

Як вже відзначалось, в нижньому шарі печери Шубалюк досить численними є натурально-обушкові і площадкові зразки, які характерні для Королевого. Звичайно, наявні й деякі відмінності між цими двома пам'ятками: в нижньому горизонті Шубалюка більше гостроконечників. Разом з тим для другого горизонту Королевого досить показові специфічні типи знарядь, названі реберчастими.

Мустье Ерда зіставляється з технікою понтініано в Північній Італії. Для цієї індустрії також характерне використання гальки як сировини, аналогічні їй способи первинного розколювання⁶⁸.

Близькі паралелі комплексу Ерда поширюються на південний захід від Угорщини — на мустьєрські пам'ятки Австрії: Міксніц, Реполуст, Бадль, Кюгельштайн. Тут також за сировину правила кварцитога галька, техніка первинного розколювання нібито подібна до застосовуваної в Ерді, більшість знарядь виготовлено на «дольках»⁶⁹. Окремі аналоги маємо і в Югославії: в мустье нижніх шарів Крапіни і Ветеріниці. З Ерда ці пам'ятки зближає використання такої сировини, як дрібна кварцитога галька, способи первинного розщеплення⁷⁰.

Таким чином, досить своєрідна мустьєрська культура Ерда, яка не має аналогів на території Угорщини, знаходить їх в інших місцях, зокрема на південному заході — в Австрії, Югославії, північній Італії.

Наведені зіставлення свідчать про те, що мустье Угорщини цілком належить до кола центральноєвропейських індустрій. Водночас деякі східноєвропейські зв'язки, можливо, вказують на шляхи розселення давніх колективів у напрямку сходу. Таке припущення тим більше імовірне, що на території Угорщини відомі найраніші в Європі прояви мікроіндустрій, засвідчені домустєрськими знахідками в Вертешсоллеш.

⁶⁶ Blanc A. O. Paleanthropi di Saceopastore a del Circeo.— Quartär, 1942, N 4.

⁶⁷ Бонч-Осмоловский Г. А. Грот Кийк-Коба.— Палеолит Крыма, вып. 1, Л., 1968; Смирнов С. В. Палеолит Дніпровського Надпоріжжя. К., 1973; Колосов Ю. Г. Багатошарова мустьєрська стоянка Заскельна V.— Археологія, 1971, 3.

⁶⁸ Blanc A. C. Op. cit., s. 1—37.

⁶⁹ Gabori-Csank V. La station..., p. 247—252.

⁷⁰ Ibidem, p. 259—260.

Памятники раннего палеолита Венгрии

Резюме

Основываясь на работах венгерских исследователей палеолита, автор дает характеристику мустьерского материала Венгрии. В статье приведены подробные сведения о географическом положении памятников, их стратиграфии, флоре и фауне, дана технико-типологическая характеристика индустрий. Используя схему культурного расчленения раннепалеолитических памятников, предложенную В. Н. Гладылиным, автор выделяет на территории Венгрии татскую мустьерскую культуру, пытается проследить аналогии ей в соседних районах Среднедунайской низменности.

Л. С. КЛОЧКО

Реконструкція скіфських головних жіночих уборів (за матеріалами Червоноперекопських курганів)

Скіфські головні убори привертають увагу вже не одного покоління археологів. Хоча перелік імен вчених, що займалися їх дослідженням, не дуже великий, але проміжок часу, коли це питання порушувалось у спеціально присвячених йому працях, становить приблизно 60 років¹. За цей період археологія збагатилася новими даними про різні типи головних уборів, а також про те, яку роль вони відігравали в поховальному обряді скіфів. В останній час з'явилися ретельно документовані знахідки фрагментів головних уборів, які дають підставу реконструювати їх форму з мінімальною кількістю гіпотетичних припущень². Власне, відтворення форми убору — головне завдання всіх досліджень з даної теми, бо це класифікаційна ознака, яка несе основне функціональне навантаження. Ні матеріал, ні спосіб виготовлення не можуть бути ознакою типу убору. Функціональні особливості його характеризує тільки форма, що являє собою внутрішню єдність крою та способу носіння³.

Для реконструкції форми жіночого скіфського головного убору необхідна точна фіксація фрагментів останнього, правильна інтерпретація деталей — металічних прикрас тощо, нарешті, аналіз зображень головних уборів на зразках стародавнього мистецтва. На нашу думку, саме ці відправні точки можуть бути також критеріями оцінки правильності реконструкції.

У спеціалістів викликали інтерес фрагменти головних уборів, знайдені в кургані № 22 поблизу радгоспу «Червоний Перекоп» Херсонської обл. У двох похованнях кургану (пох. №№ 1, 2) виявлено металеві прикраси жіночих головних уборів, причому в похованні № 2 вони були зафіксовані *in situ*. На цій основі керівник експедиції О. М. Лес-

¹ Степанов П. К. История русской одежды, вып. 1. Петроград, 1915; Ростовцев М. И. Эллино-скифский головной убор.— ИАК, вып. 3. СПб., 1917, с. 63; Бровка Г. Н. Женские головные уборы Чертомлыцкого кургана.— ИГАИМК, т. 1. Петроград, 1921, с. 169. Граков Б. Н. Скифы. М., 1971, с. 104; Петренко В. Г. Правобережье Среднего Приднепровья в V—III вв. до н. э. М., 1967; Ильинская В. А. Скифы Днепровского лесостепного Левобережья. К., 1968, с. 124—126; Ильинская В. А. Золоті прикраси скіфського архаїчного убору.— Археологія, 1971, 4, с. 73.

² Киевский музей исторических драгоценностей. К., 1974, рис. 36 (реконструкція жіночого убору Б. М. Мозолевського).

³ Прилипка Я. П. Класифікація народних головних уборів.— Народна творчість та етнографія, 1970, 5, с. 27.